

SCHUITENBOUWERS, MIDDENSTANDERS EN SJACHERAARS

BEWONERS, BEDRIJVEN EN MATERIËLE CULTUUR OP HET AMSTERDAMSE STADSEILAND MARKEN, 1592-1815

MAARTEN HELL EN RANJITH JAYASENA

Het stadseiland Marken alias Valkenburg gold begin twintigste eeuw als het armste gebied van de Amsterdamse Jodenbuurt (afb. 2). De bewoners leefden er onder erbarmelijke omstandigheden in primitieve gangwoningen, totdat rond 1930 sloop en sanering volgden. Hun situatie contrasteert scherp met die van de vroegste eilandbewoners: welgestelde scheepstimmerlieden met eigen werven. Toen de meesten van hen rond 1660 vertrokken naar de nieuwe oostelijke eilanden, vestigden zich Joodse nieuwkomers uit Midden- en Oost-Europa op Marken. Daarnaast woonden er niet-Joden; vooral ambachtslieden, industriëlen en winkeliers, zoals suikerraffinadeurs, broodbakkers en kruideniers. Archeologische opgravingen in het midden van het noordelijke bouwblok op het voormalige stadseiland (Valkenburgerstraat 72-106 en 130-146) geven inzage in de materiële nalatenschap van de diverse groepen zeventiende- tot negentiende-eeuwse bewoners: van de gebruiksvoorwerpen tot de resten van hun door de eeuwen intensief verbouwde, en uiteindelijk compleet uitgewoonde huizen (afb. 1).¹

Deze beschouwing van het stadseiland Marken is geschreven vanuit een multidisciplinair perspectief, gebaseerd op (geschreven, cartografische en iconografische) historische bronnen en op archeologische bronnen, materiële resten van menselijke activiteiten.² Het resultaat is een gedetailleerder en bovendien kleurrijker beeld dan het uit de literatuur veelal opdoemde imago van 'armeneiland'.³ Deze studie naar

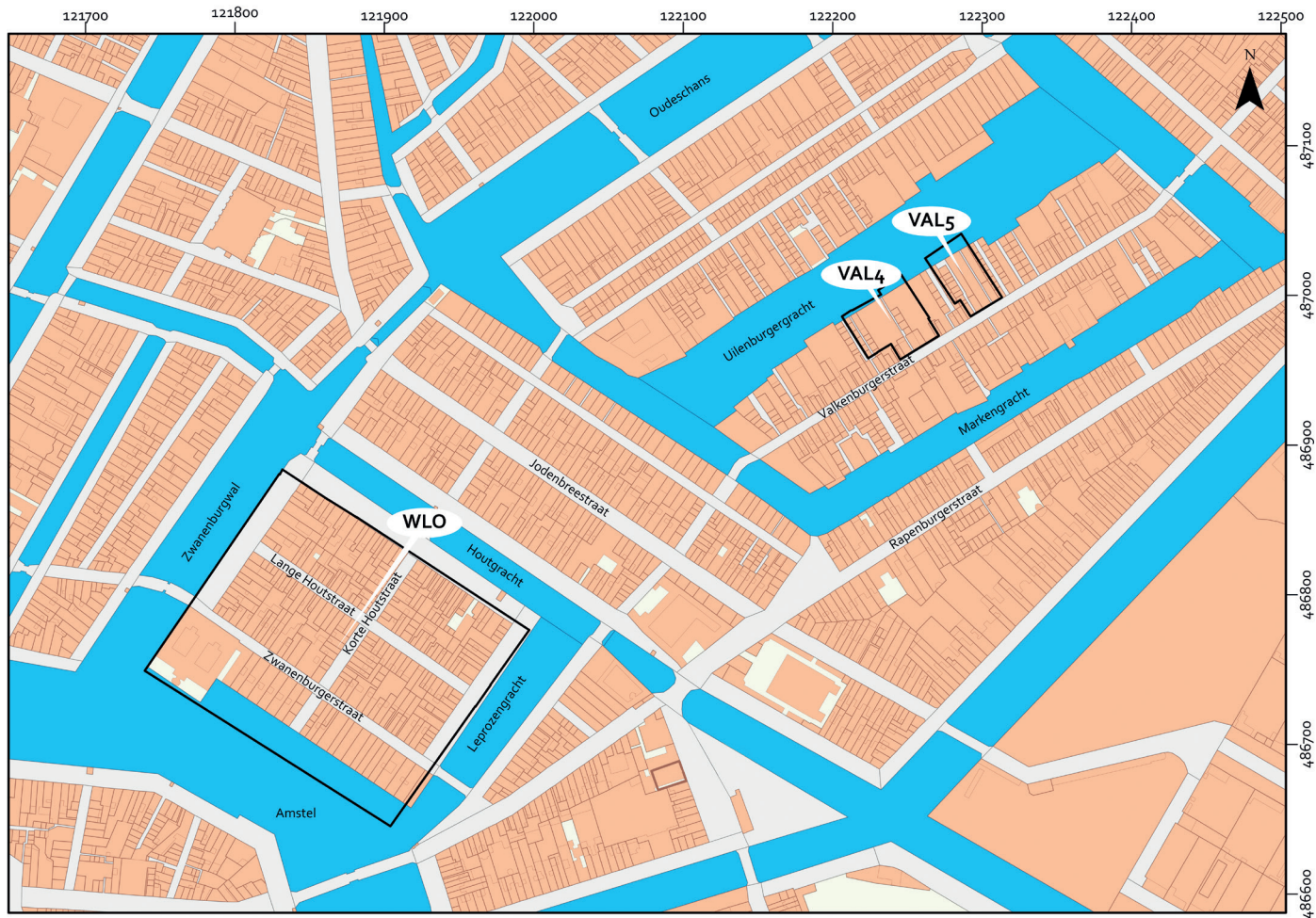
stadseiland Marken is een vervolg op eerdere onderzoeken in deze buurt. Bij historisch-archeologisch onderzoek op het naastgelegen eiland Uilenburg stond de scheepsbouwperiode centraal en het nwo-project *Diaspora and Identity* richtte zich op de multi-etnische bevolking van het eiland Vlooienburg.⁴ Beide thema's komen samen op het eiland Marken, een werfeiland dat uiteindelijk deel werd van de Jodenbuurt.

SCHEEPSBOUWERS EN SCHUITENMAKERS, 1600-1660

Met de stadsvergroting die bekendstaat als de Tweede Uitleg werden in 1592-1593 aan de oostzijde van Amsterdam drie eilanden aangelegd: Uilenburg, Marken en Rapenburg (afb. 3). Uilenburg en Marken ontstonden door grachten te graven in het buitendijks gelegen land en met de hierbij vrijkomende grond het tussenliggende land op te hogen. Voor het eiland Rapenburg werd een strook land gewonnen in het IJ. De eilanden en grachten waren exclusief bestemd voor het timmeren, breeuwen, overhalen en vertimmeren van schepen. Op Rapenburg kwamen in 1602 de werven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) en de Admiraliteit en op Uilenburg konden particuliere scheepsbouwers zich vestigen.⁵

Het stadseiland Marken diende eveneens voor scheepsbouw. Meer in het bijzonder voor het maken en herstellen van kleinere schuiten, zoals schouwen, turf-schuiten, vlotschuiten en vuilnispramen. Grotere schepen werden gemaakt aan de Uilenburgergracht, waar ze na de tewaterlating konden keren; de smallere Markengracht aan de andere kant was uitsluitend geschikt voor schuiten. Alle schuitenmakers waren verplicht zich op Marken te vestigen. Vanaf 1611 had ook de bezoldigde stadsschuitenmaker zijn werf op het eiland, aan de noordoostelijke oever. De eerste was Jan Ijsbrantsz uit Emden, voorheen particulier scheepsbouwer op Uilenburg. Hij leverde werkschuiten aan de

◀ 1. De Hartjesgang gezien naar de Valkenburgerstraat, in 1899 gefotografeerd door C.J. Schmidt Az. voor de Gezondheidsdienst in de voorbereiding tot onbewoonbaar verklaring (Stadsarchief Amsterdam, 5293F0004977)

2. De Joodse buurt in 1832 met de opgravingen Waterlooplein (WLO), Valkenburgerstraat 130-146 (VAL4) en Valkenburgerstraat 72-106 (VAL5) (kaart Thijs Terhorst, BMA, gevectoriseerde kadasterkaart Fryske Akademy)

3. Stadsontwikkeling in Amsterdam: in 1575 binnen de stadsmuur met bebouwing op de paden in het veenweidegebied, in 1600 na voltooiing van de Tweede Uitleg met de eilanden Uilenburg (1), Marken (2), Rapenburg (3) en Vlooienburg (4), in 1625 na voltooiing van de Derde Uitleg met het oeverland aan het IJ waar de landwinning van 1660 zou plaatsvinden en in 1675 na realisering van de Vierde Uitleg met de eilanden Kattenburg (5), Wittenburg (6) en Oostenburg (7). De inzet markeert de Joodse buurt, zie afb. 2 (kaarten: Thijs Terhorst, Bureau Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam)

stedelijke overheid, tegen een vast jaarsalaris van 440 gulden.⁶

De noordelijke oever van Marken werd ingericht met werfkavels met een breedte van 24 tot 25 meter.⁷ Bij de uitgifte van de percelen (31 december 1594) verkocht de stad elf timmererven aan de noordwestzijde, en zeventien breeuwerven aan de zuidoostzijde, telkens met huiserven erbij. Tussen die werven moest, midden over het eiland, een weg van 5,6 meter blijven liggen. Het smaldelen van percelen door slopjes en steegjes was uitdrukkelijk verboden, evenals het bouwen van woonhuizen, behoudens voor de sloopstimmerman en zijn gezin en personeel. In 1597 kreeg de Compagnie van Verre, een van de voorlopers van de VOC, toestemming om een vrijstaande loods op Marken te mogen gebruiken als bakkerij. Hier werden grote hoeveelheden brood gebakken voor de vloot naar Oost-Indië (Indonesië). De verdere ontwikkeling van Marken kwam traag op gang. Zo zien we op de stads-

plattegrond van Pieter Bast uit 1597 nog maar drie werven aan zuidoostelijke zijde en één gebouw aan de noordkant, mogelijk de compagniebakkerij, terwijl Uilenburg toen al bijna helemaal was volbouwd. Halverwege de zeventiende eeuw kreeg ook de Admiraliteit tijdelijk een munitiemagazijn op Marken, eveneens aan het noordeinde.⁸

Kapitaalkrachtige schuitenmakers, sloopstimmerlieden, mastenmakers en houtkopers behoorden tot de eerste kopers van de erven. Enkele kooplieden en regenten kochten daarnaast percelen op als investering. Verschillende grondeigenaren negeerden in toenemende mate de bestemmingsvoorschriften zoals het verbod op smaldelen. Stiekem verbouwden zij ook bergplaatsen tot woningen. In 1625 (afb. 4) was het eiland compleet bebouwd met ruim twintig werven, bezaaid met half volbrachte vaartuigen en bemand met driftig hakkende en zagende werklieden. De oostzijde had aan de straatzijde een bijna doorlopende rij met

4. Stadseiland Marken op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 met daarop uitgelicht de zone tussen de Valkenburgerstraat en de Uilenburgergracht. (Stadsarchief Amsterdam, 010035000349; bewerking BMA)

woningbouw, waarachter stegen liepen naar de met huisjes volgeplempte binnenterreinen.⁹ Op de werfterreinen stonden werkloodsen waar kleine vaartuigen, zoals sloepen, werden gemaakt, een woonhuis voor de baas en kleinere huisjes voor zijn personeel. Buiten waren stookplaatsen voor het buigen van timmerhout en het koken van pek.¹⁰

De afgetimmerde schuiten en schepen werden langs een scheepshelling te water gelaten. Het archeologisch onderzoek wijst uit dat die hellingen allemaal op destijds traditionele wijze waren gebouwd: door op een naar het water aflopend talud houten liggers te leggen met daarop een plankenvloer. De constructie van beschoeiing en scheepshellingen ging hand in hand, zo was de locatie van de scheepshellingen uitgespaard in de zware eikenhouten beschoeiing die rond 1602 langs de Uilenburgergracht werd aangelegd. Dit gold bijvoorbeeld voor een helling op een perceel tussen de latere Oude Biksteengang en de Hartjesgang.¹¹ Aan de oever tussen de latere Vlielandergang en de Schiemansgang lagen vanaf circa 1600 op vier aaneengesloten percelen – oorspronkelijk één werfkavel – scheepshellingen. Voor al deze constructies was gebruikgemaakt van oud hout. Deze niet onderheide constructies verzakten en moesten worden opgehoogd en opnieuw aangelegd. De eerste hellingen werden na een kwarteeuw vervangen door een nieuwe.¹²

INKOMENS EN BEZITTINGEN

Uit een selectie van de ondertrouwregisters (1600-1660)¹³ blijkt dat van de mannelijke bruiloftskandidaten op Marken ruim de helft in de scheepsbouw werkzaam was. Het merendeel was scheepstimmerman of -gezel, maar ook lijndraaiers, arbeiders en sjouwers vonden emplooi op de werven. Bijna een kwart had een maritiem beroep, zoals varensgezel, schuitenvoerder of scheepsschrijver. Zij werkten dus op zee en woonde uitsluitend op Marken, ondanks de bestemmingsvoorschriften. Evenals in de rest van Amsterdam waren de zeelieden voornamelijk immigranten, vooral uit Noord-Duitse havensteden als Emden, Lübeck en Rostock, en uit Scandinavië, zoals Mandal (Risør) en Merdø in het zuiden van Noorwegen.¹⁴

De werfbazen vormden de sociaaleconomische elite van het eiland. Daarbij bestond er enig statusverschil tussen schuitenvoerders en scheepstimmerlieden. Sommigen kochten eigen werven, waarvoor zij van een paar honderd tot een paar duizend gulden neertelden. Volgens een inboedelveriling uit 1612 bezat een schuitenvoerder op Marken prijzig textiel, eet- en drinkgerei, zestien prenten en een schilderij, met een totale waarde van 676 gulden. Een scheepsbouwer was in 1636 rijker bedeed, met een inboedel van 849 gulden, vier landkaarten, vijf schilderijen, tientallen prenten, boeken, kostbare kleding, wapentuig en gouden sieraden. De inboedelwaarde van beide scheepmakers was

exclusief hun timmergereedschappen.¹⁵

De dertien rijkste bewoners van Marken zijn in 1631 opgenomen in het kohier van de 20ste penning, een heffing van 0,5 procent op vermogens boven de duizend gulden. Met een geschat vermogen van 10.000 gulden was de schuitenvoerder Dirck Claesz Gilde Os de gefortuneerdste eilandbewoner.¹⁶ Ook de stadschuitenvoerder (geschat vermogen 6.000 gulden) hoorde bij de financiële elite. Vergeleken met Rapenburg en Vlooienburg waren de kapitalen echter gering. Op Rapenburg waren meer dan tweemaal zoveel getaxeerden in 1631. De door Rembrandt vereeuwigde Jan Rijcksen bezat daar een fortuin van 40.000 gulden. De bewoners op Uilenburg – behoudens die aan de deftige Oudeschans – hadden een vergelijkbaar welstands-niveau als die op Marken.¹⁷ Archeologische resten bevestigden de middenklassestatus van de schuiten- en scheepsbouwers op Marken. De samenstelling van de huisraad in een afvalkuil in de Hartjesgang uit de periode van scheepsbouwers (1625-1650) is in grote lijnen vergelijkbaar met die van andere stedelijke middenklasse huishoudens, zoals het eveneens maritieme Uilenburg en de Jordaen.¹⁸

Bijna een kwart van de mannen in ondertrouw op Marken gaf een niet-maritiem ambacht op. In 1615 bijvoorbeeld een wapensteensnijder uit Schweinfurth (Saksen), een hoedenmaker uit Otterndorf (Nedersaksen) en een leertouwer uit Hamburg. De kunstschilder Michiel Jansz van Valckenborch woonde bij zijn ondertrouwregistratie eveneens op Marken.¹⁹ De aanwezigheid van een kaffawerker uit Ieper, twee boratwerkers uit Leiden en Valenciennes, twee Noord-Franse wolkammers, een kammenmaker uit Calais, een Friese kuipersgezel en een Britse slotenmaker duidt verder op een verscheidenheid aan nijverheidsactiviteiten. Rond 1610 kwam er ook een brandewijn-distilleerderij op Marken. Halverwege de eeuw was Michiel Draper uit Huntly (Engeland) actief als brandewijnbrander. Voor 2.600 gulden kocht hij aan de westzijde een huis voor zijn distilleerderij. Draper was daarnaast deken van de English Reformed Church aan het Begijnhof. Aan dezelfde oever van de Uilenburgergracht zetelde een medelidmaat, de Britse scheepstimmerman Roger Emory. Voor een schijntje kocht hij uit een sterfhuishoedel een erf op de hoek van de Melkmeisjessteeg. Daar liet hij in 1656 een huis bouwen met zijn werf op het achterterrein.²⁰

Een broodbakker op Marken was ook van Duitse herkomst, zoals de meesten van zijn beroepsgenoten in de stad. Bakker Andries Knut Nevelsen uit Lemgo, in het huidige Noordrijn-Westfalen, kocht in 1661 voor 3.700 gulden het bakkerspand op de hoek van de latere Koehoudersgang. Het broodnodige water betrok Nevelsen uit een gemeenschappelijk put met zijn buurman, waar elk met een buis het water uit kon pompen. Behalve de kostbare ingemetselde bakovens waren de

overige bedrijfsgoederen weinig waard, zo leert de inboedel uit 1680 van een broodbakkerij in de naastgelegen Uitgeestergang.²¹

Ondanks de aanwezigheid van andere ambachten bleef de scheepsbouwsector dominant op Marken. Halverwege de zeventiende eeuw veranderde dat. Vanwege de aanleg van Kattenburg, met dieper water en voldoende ruimte voor houtopslag en scheepswerven, kon Marken met 'packhuysen en huysen' bebouwd worden, zo besloot de vroedschap in 1654. Deze transformatie bood het stadsbestuur de mogelijkheid om melioratie te vragen, een vergoeding voor de waardevermeerdering van hun grondbezit. Bedrijfs- en woningbouw en opslagruimte waren immers meer waard dan werfterreinen. Het resultaat is zichtbaar op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1657, waarop een gigantisch gebouw is verzezen op de zuidoostelijke hoek. In dit bedrijfspand vestigden de Sefardische ondernemers Salomon, Moses en Isaak de Pina hun suikerraffinaderij. Tien jaar later verkochten zij deze alweer voor 17.000 gulden, waarmee dit het duurste pand van Marken was. In de suikerfabriek werkten vooral niet-Joodse Duitse arbeidskrachten. In de achttiende eeuw was de fabrieks-

directie mede-eigenaar van de kolonie Berbice in Suriname, waar zij de ruwe suiker vandaan haalden. In de Wijdegang, aan de oostzijde van Marken, kwam een tweede, kleinere suikerfabriek. Een deel van het bedrijfsafval van de suikerbakkerijen werd verkocht aan de eigenaar van het perceel bij de daar tegenover gelegen Koehoudersgang. Hij gebruikte een grote dump van roodbakend suikerbakkersaardewerk voor landwinning. Andere industrie op het eiland vond plaats in een tabaksspinnerij, gevestigd in een pakhuis in de Slepersgang.²²

Gaandeweg verlieten de grotere sloopstimmerlieden en schuitenmakers hun werven op Marken, zeker na het gereedkomen van de twee andere oostelijke eilanden Wittenburg en Oostenburg (afb. 3). In 1664 verhuisde de stedelijke schuitenmakerswerf naar Oostenburg. Voortaan verhuurde de stad de oude werf op Marken aan particuliere bouwers.²³ Niet alle sloopstimmerlieden vertrokken. Een van de achtergebleven werven was de Vlieland Leeuw, waarnaar de latere Vlielandergang vernoemd werd. Werfbaas Jeuriaen Geerloffsen woonde en werkte daar. Vanwege zijn omvang kreeg hij de bijnaam 'holbollege Rombout'. Volgens de regent Bontemantel was zijn werf 'seer sober

5. Particuliere landwinning in de Uilenburgergracht op stadseiland Marken. Boven een detail van een kaart van Herbert Roemer uit 1698, gebaseerd op een kartering uit 1659 van Cornelis Danckertsz de Rij; onder dezelfde kavels op de kaart van Jacob Bosch uit 1700. De gangen in het gebied rond de archeologische vindplaatsen VAL4 en VAL5 zijn: 1. Koehoudersgang, 2. Uitgeestergang, 3. Sint Pietersgang, 4. Hartogs-/Hartjesgang, 5. Oude Biksteengang, 6. Melkmeisjesgang, 7. Vlielandergang, 8. Pijlengang, 9. Muidergang, 10. Schiemansgang en 11. Liefdegang (Stadsarchief Amsterdam, stadsgedeelte 1638 en 1739; bewerking BMA)

en onnosel'. In 1687 overleed Jeuriaen Geerloffse, een jaar later gevolgd door zijn weduwe.²⁴

LANDWINNING EN BEBOUWING

De opdeling van de oorspronkelijke werfkavels in smallere woonkavels was al begonnen in de eerste helft van de zeventiende eeuw.²⁵ Deze verkaveling ging gepaard met bebouwing langs de straat en op de achtererven richting het water. Voor de toegankelijkheid van deze bebouwing werden gangen aangelegd vanaf de Valkenburgerstraat tot aan de Uilenburgergracht. Deze situatie is in 1659 in detail gekarteerd door stadslandmeter Cornelis Danckerts de Rij.²⁶ In 1700 legde zijn opvolger Jacob Bosch de situatie nogmaals vast (afb. 5).²⁷ Op Marken bestonden in 1659 nog vier ongedeelde werfkavels, de andere waren op dat moment al

opgedeeld en dicht bebouwd. In de ruim veertig jaar erna werden tal van oeveruitbreidingen gerealiseerd. Hierbij werden ook de gangen doorgetrokken en hieraan verschenen weer woningen. Aan het einde van een gang werd soms een kleine sloepenhelling aangelegd, zoals is opgegraven bij de Uitgeestegang.

De landwinningen gebeurden op particulier initiatief, van de eigenaar van de kavels. Dat resulteerde in een eigen verloop en ophogingsmethodiek per kavel en een rafelige oeverlijn (afb. 6). De opgegraven resten lieten goed zien hoe zij improviseerden bij de uitvoering. In de oeverzone tussen de Vlielandergang en de Liefdegang waren de beschoeiingen en caissonconstructies van de particuliere landwinningen samengesteld uit hergebruikt hout, dat soms zelfs ouder was dan het eiland zelf.²⁸ Het gebrek aan duurzame inves-

6. Overzicht van de archeologische onderzoeken Valkenburgerstraat 130-146 (VAL4) en Valkenburgerstraat 72-106 (VAL5) met de opgegraven percelen en fasering van particuliere landwinning, gebouwen, gangen, de afvalkuil in de Oude Biksteengang en de waterdump in de gracht tussen de Muidergang en de Schiemangang. In respectievelijk blauw en rood de oeverlijnen van de Uilenburgergracht in 1600 en 1832 (kaart Ranjith Jayasena, BMA)

teringen is ook terug te zien in de vulling van de aanplempingen. Zelden bestonden die uit stevig materiaal, maar vaak uit een mengsel van beschikbaar materiaal, variërend van los zand tot bouwpuin en pakketten van aardewerkscherven. Een zeventiende-eeuwse eigenaar van een kavel aan de Hartjesgang beschikte mogelijk over connecties met de West-Indische Compagnie (WIC). Deze persoon stortte een opmerkelijk grote hoeveelheid scherven van Iberische olijfoliekruiden die te traceren zijn tot de kaapvaart in het Caribisch gebied. Wellicht ging het hier om de naamgever van de gang, de scheepstimmerman Hartog Claesz uit Dithmarschen. Deze bezocht een zee-manskroeg, waar hij in contact kwam met personeel van de handelscompagnieën en de Admiraliteit.²⁹

Met het vertrek van de werven was er op Marken meer ruimte vrijgekomen voor woningbouw, vooral voor Amsterdammers met een smallere beurs. Hun gangwoningen hadden eensteensmuren en een gemiddelde omvang van 12 tot 14 m², in sommige gevallen verkleind door een kleine inbandige kelder voor de opslag van levensmiddelen. De woonruimte werd verwarmd door een haard, waarvan vaak de bakstenen fundering resteerde en soms, zoals in de eerste woning in de Pijlengang, een aspot, die oorspronkelijk naast de haard was ingegraven. De archeologische resten tonen alleen de benedenruimte, maar de meeste gangwoningen telden meer verdiepingen.³⁰

Bij de bouw van de gangwoningen werden geregeld kosten bespaard op de aanleg van de funderingen. De gebruikelijke zeventiende-eeuwse Amsterdamse fundering bestond uit twee rijen van 12 meter lange palen – tot op de vaste ondergrond van de eerste zandlaag – die met elkaar waren verbonden door kespren met daarop een langshout waarop de muur rustte. In plaats van dubbele palen werden soms enkele of een afwisseling van enkele en dubbele palen toegepast, zoals bij een woning in de Muidergang. Ook kon worden bezuinigd op kespren. Twee woningen aan de westzijde van de Oude Biksteengang waren als één blok neergezet, waarbij het langshout, zonder tussenkomst van kespren, direct op de paalkoppen was gelegd. Dit leidde op termijn tot verzakkingen. De sterkste verzakkingen waren op het deel van het terrein van de aangeplempte grachtbodem, waar de draagkracht van de bodem minder was dan die van het oorspronkelijke eiland. Als de huizen op de eerste zandlaag waren gefundeerd, dan zou de zetting over het gehele terrein minimaal en gelijkmatig zijn. Mogelijk zijn destijds uit financiële overwegingen ook te korte palen gebruikt.

In de loop van drie eeuwen zijn de woningen langs de Valkenburgerstraat en de gangen regelmatig en soms ingrijpend verbouwd. De eenvoudigste ingreep was het verhogen van verzakte vloeren. Dit gebeurde door op de oude vloer, die meestal intact werd gelaten, een laag zand aan te brengen en vervolgens een nieuwe

vloer van plavuizen aan te leggen. Dit proces kon zich meermaals herhalen. Ingrijpender was het herstel van de draagconstructie als geheel. Zo is in de Vlielandergang een deel van de gemeenschappelijke achtergevel van twee woningen vervangen door het oude deel te slopen en een nieuwe muur te bouwen op een grondboogfundering waarvan de uiteinden werden ingekast in de oude muur. Hiermee werd weliswaar een tijdelijk bouwkundig probleem opgelost, maar na verloop van tijd trad verzakking op met ernstige scheurvorming in de grondboog tot gevolg.³¹

De lappendeken van muurwerk waaruit de gangwoningen na eeuwenlange aanpassingen konden bestaan, manifesteerde zich duidelijk in de eerste drie woningen langs de westzijde van de Hartjesgang. Deze waren als één blok gebouwd, maar van deze oorspronkelijke bouwfasen waren na een reeks verbouwingen alleen een gemeenschappelijke gevel langs de gang en bij het tweede en derde pand de achtergevel en tussenmuur bewaard gebleven. Ook de grotere huizen langs de Valkenburgerstraat ondergingen verbouwingen. Het laatzeventiende-eeuwse huis Valkenburgerstraat 104, op de noordoosthoek van de Muidergang, had een opslagruimte in het souterrain, dat was opgedeeld in drie achter elkaar gelegen vertrekken. Bij een verbouwing werden de ruimtes omgevormd tot drie kamers met een eigen haard. De voorste ruimte werd hiervoor ook nog eens vergroot.³²

JOODSE BEWONERS, 1650-1810

Halverwege de zeventiende eeuw raakte het eiland vanwege het aanbod aan goedkope huurwoningen in trek bij woningzoekenden, met name bij Hoogduitse en Pools-Litouwse Joodse immigranten. Deze Asjkenaziem, op de vlucht voor vervolgingen in Oost- en Midden-Europa, vestigden zich ook op Vlooienburg, waar verder vooral Joden uit Spanje en Portugal – Sefardiem – woonden. Die prilste Joodse vestiging is terug te zien in de ondertrouwakten: in de periode 1646-1656 gaf zeventien procent van de Asjkenazische trouwlustigen een adres op Marken of Uilenburg op. In de laatste twee decennia (1680-1700) lag dit percentage zelfs op 42 procent. Bij hun aankomst hadden zij geen cent te makken en waren velen afhankelijk van liefdadigheid. Uit de opgegeven beroepen blijkt dat de Asjkenaziem dikwijls als goedkope arbeidskrachten werkten, bijvoorbeeld in de industriële tabaksverwerking of transportsector.³³

Voor de gelovige Asjkenazische bewoners kwam er in januari 1650 een huissjoel op Marken. De gemeente telde toen ten minste 45 lidmaten. Een conflict over de huurbetaling van het gebedshuis leidde tot luidruchtige ruzies, waarover omwonenden klaagden. De huissjoel verdween toen er betere alternatieven kwamen; eerst aan de Leprozengracht (Waterlooplein) en vanaf 1671 in de Grote Sjoel. Openbare vieringen van

de Joodse feestdagen konden eveneens leiden tot irritatie bij gereformeerde buurtgenoten. Zo protesteerde de kerkenraad tegen het versieren van de straten en bruggen met groene takkenbossen, vanwege het Loofhuttenfeest, en tegen een publieke zondagsopvoering van het Poerimspel.³⁴

Spaanse en Portugese Joden kochten vastgoed op Marken, als investering, maar ze woonden zelden op het eiland. Een uitzondering is bijvoorbeeld de uit Hamburg overgekomen Abraham Coronel Coutinho. Deze koopman profileerde zich vooral als vagebond, gokker en prostitueebezoeker en vertrok uiteindelijk failliet naar Marokko. Eveneens onfortuinlijk waren vijf Asjkenazische kooplieden op Marken.³⁵ De door de Desolate Boedelkamer opgemaakte boedelinventarissen geven inzicht in hun huisindeling en materiële bezit. Een koopman in de Blekersgang huurde in 1677 één kamer met daarin oude, versleten meubels, aardewerk, tinnegoed en textiel 'van weinig waarde'. Een andere gangbewoner, een theehandelaar, beschikte met zijn vrouw en vijf kinderen in 1713 over een voorhuis en een kamer. Hun schamele bezittingen hadden een totaalwaarde van 24 gulden.³⁶

Ruimer opgezet en decoratiever ingericht waren de woningen van twee Asjkenazische textielhandelaren. In 1685 telde de woning van Hartog van de Wilde en zijn gezin een voorhuis, binnenhaard, kelder en zolder, gevuld met meubels, Turkse kleedjes, bedden, wiegen en een kribbe, aardewerk, twee prenten en een schilderij zonder lijst. De woning van neteldoekverkooper Abraham Joseph Cohen, 'bij de tweede lantaarn' op Marken, trad je in 1707 binnen in het voorhuis. Daarnaast was de zijkamer, waarna je door een gang de binnenhaard bereikte. Delfts aardewerk en tinnen gebruiksgoed lagen opgeslagen in kasten en op rekjes. Cohens prijzigste bezittingen waren een bed met hoofdkussens en een vurenhouten kast, maar de totale waarde oversteeg de 45 gulden niet.³⁷

Een andere Asjkenazische eilandbewoner, Salomon Isaaks Bles, deed eveneens risicovolle zaken. Hij trad op als borgsteller van maritiem personeel. Wat hem in 1728 restte, was een lange lijst debiteuren van wie niets te verwachten viel. De inboedel van zijn woning, bestaande uit voor- en achterkamer, was gedecoreerd met spiegeltjes, schilderijen en een vogelkooi; het zorgvuldig bewaarde 'gebroken porselein' wijst op armoede. Zijn kostbaarste bezit was echter een kachel, redelijk uitzonderlijk voor deze tijd. Bles bezat ook een sabbatlamp: het enige teken van religiositeit in deze vijf boedelinventarissen. Ook de opgetekende uitgaven aan de besnijdenissen van zijn zoontjes en de bijbehorende festiviteiten verwijzen naar de joodse achtergrond van dit huishouden.³⁸

STATUS EN BEZIT

Amsterdam was intussen uitgegroeid tot een van de grootste Joodse gemeenschappen ter wereld. Rond 1725 waren er meer Asjkenaziem dan Sefardiem: respectievelijk 9.000 en ruim 6.000. Op Marken bewoonden zij honderden goedkope huisjes, kelders en kamers in de gangen, waarvan de burgerwijkkaart er rond 1780 een 36-tal toont (afb. 7). Gangen werden vernoemd naar eigenaren, beroepen of voormalige werven. Volgens het 'kohier van redres', een aanpassing van de onroerendgoedbelasting uit 1731, telde Marken toen 235 huizen met bijna vierhonderd kamertjes, 51 kelders en 17 achterhuizen. Naast al die wooneenheden waren er dertig pakhuizen, zeventien loodsen, vier smidskolenwerven, vier broodbakkerijen, twee suikerraffinaderijen, één grutterij, voor het vermalen van boekweit tot boekweitmeel, en nog altijd zes scheepswerven. De huizen hadden een gemiddelde jaarhuur van 77 gulden en de kamertjes ongeveer de helft daarvan. Huiseigenaren kregen korting op hun onroerendgoedbelasting voor woningen die per maand of week verhuurd werden. Die stonden immers vaker leeg dan vastgoed met standaardjaarcontracten. De kelders hadden iets hogere huren, gemiddeld 45 gulden, omdat daarin tapperijen en winkeltjes waren gevestigd. Voor de gangwoningen op Vlooienburg golden dezelfde lage huurprijzen.³⁹

De kille cijfers zeggen weinig over de daadwerkelijke woonomstandigheden op Marken. In een rekest uit 1748 beschrijven christelijke diamantbewerkers geringschattend hun Joodse concurrenten, die op Marken 'gelijk de swijne 10 of 12 in een hok' en met '5 of 6 huishoudens met vrouw en kindre onder een dak of in een huijs woonen'.⁴⁰ Gezien het totaalaantal wooneenheden (huizen, kamers en kelders) zou dat aantal neerkomen op een populatie van ongeveer 7.000 bewoners. Volgens de Liberale Gifte, een vermogensheffing uit 1748, telde de gehele burgerwijk 15 (waartoe naast Marken ook de Achtergracht, Weesperstraat, Jodenbreestraat, Rapenburgerstraat, Uilenburg en de Nieuwe Prinsen-, Keizers- en Herengrachten behoorden) 1.554 bewoonde huizen. Daarin woonden 1.699 families, waaronder 153 arme Joodse huishoudens. Daarnaast leefden er 1.496 mindervermogene families in achterhuizen, kamers en kelders. Die laatste woonden grotendeels op Marken en Uilenburg. Zij maakten bijna de helft uit van het totaal aantal huishoudens in de wijk.⁴¹

Huiseigenaren van de gangwoningen lieten het innen van het huurgeld vaak over aan derden. Zo deed ook de steenrijke regent Gerard Bicker van Swieten (1687-1753), die 28 percelen bezat in twee naar hem vernoemde gangen aan de oostzijde van Marken. Dit bezit leverde hem 3.500 gulden per jaar op. Een conflict met een van zijn huurders liep in 1732 uit de hand. Levy Polak, een lange, magere Hoogduitse Jood van een jaar

7. Uitsnede van kaart van burgerwijk 15 uit 1773-1779 met op Marken de Markenstraat (Valkenburgerstraat) in het midden en de stegen aan weerszijden; 29. Koe-houders Gang, 30. Uitgeesten Gang, 31. St Pieters Gang, 32. Hartogs Gang, 33. Oude Biksteengang, 34. Melkmeisjes-gang, 35. Vlielandersgang, 36. Pijlengang, 37. Muidergang, 38. Schiemansgang, 39. Liefdegang (Stadsarchief Amsterdam, ANWK00011000001)

of vijftig met een lichte stotter, huurde met zijn vrouw, twintigjarige zoon en twee dochters een ganghuisje met voor- en achterkamer voor zestig gulden per jaar. Polak moest de Bickersgang verlaten, omdat hij zich volgens de huisbaas zou inlaten met dubieuze zaakjes. Illegale activiteiten waren er meer op Marken. Zo slachtte een bewoner van de Klokkestellersgang kalveren, bokken en geiten zonder permissie. De illegale slachter verkocht het vlees voor de sabbat inclusief niet-koosjere stukken van achterpoot en bil. Verder liepen veel Markenaren ‘met de kruiwagen’, waarmee zij allerhande waren uitventten. Zoals in 1711 Chaim Kleyn, die woonde in het ‘agterste huijsje aende regterhand’ van de Sint Pietersgang. Kleyn kreeg het aan de stok met een niet-Joodse varensman, schuin tegenover zijn gang. Net als op Vlooienburg woonden christenen en Joden kriskras door elkaar en waren de laatsten veruit in de meerderheid.⁴²

Over de welvarendste bewoners van Marken verschaft het kohier van de Personele Quotisatie (PQ) uit 1742 duidelijkheid. Deze belasting was opgelegd aan burgers met een geschat jaarinkomen van boven de 600 gulden, een bedrag dat slechts 48 bewoners zeiden te verdienen. Ter vergelijking: meer dan tweemaal zoveel bewoners van het ongeveer even volkrijke Vlooienburg haalden die drempel. Het gemiddelde opgegeven jaarinkomen op Marken was met 788 gulden minder dan de helft dan dat van de Vlooienburgers. Onder hen waren twee renteniers en twee industriëlen, maar verder vooral middenstanders: acht levensmiddelen-

verkopers, een handjevol ambachtslieden en een lintverkoper en hoedenwinkelier. De rijkste inwoner van Marken was de mastenmaker Herman de Vries (jaarinkomen: 2.500 gulden), daarna volgde de eigenaar van de suikerbakkerij (1.500 gulden). De andere mastenmaker op het eiland bleek insolvent en kon de belasting niet voldoen; een scheepstimmerman op de oude stadsschuitenmakerswerf was daarentegen volop in bedrijf. Bovenmodale inkomens (600-1.200 gulden) haalden de zeven broodbakkers. Vanwege de gildebepalingen mochten de Joodse buurtbewoners zelf geen deegproducten produceren. De spijswetten vereisten echter wel joodse betrokkenheid bij het bakproces. De Sefardische en Hoogduitse joodse gemeenten installeerden daarom betaalde toezichhouders als ‘koosjer-makers’ bij de bakkerijen.⁴³

Opvallend is het hoge aantal van twaalf tappers en één logementhouder in het kohier van Personele Quotisatie. Aangevuld met de veertien uitbaters uit het ‘Tappersstamboek’ van het Spinhuis die de fiscale drempel niet haalden, telde Marken rond 1742 ten minste 27 drankhuizen. Die hoge kroegdichtheid lijkt in tegenspraak met de vaak herhaalde bewering dat er onder Joden minder alcoholisme zou voorkomen, al was er in de tapperijen ook non-alcoholica verkrijgbaar. Joden mochten tapperijen uitbaten, vanaf 1668, doch weinig tappersechtparen op Marken waren Joods, zoals Joseph Leenders en Rebecca Hartog, die wijnen schonken op de hoek van de Rode Leeuwengang. Een zestal tappers op Marken waren Duitse

katholieken of lutheranen en de rest kwam uit Holland. Slechts drie herbergnamen zijn bekend: het Metselaars Welvaren, waar metselende gildebreeders een glas dronken, de Gekroonde Zwaan, uithangende op de hoek van de Blekersgang, en Het Dambord, dat een Joodse uitbater had.⁴⁴

Onder het achttal kruideniers, komenijshouders en grutterswinkeliers op Marken was slechts één Jood. Ook deze winkelneringen waren vrij van gildebeperingen sinds 1668. Kruideniers verkochten ‘droge’ waren, zoals kruiden, koffie en suiker; komenijshouders vettigheden als spek, ham, olie en boter, en grutters sleten peulvruchten, boekweit, haver, mout en uiteraard grutten (gepelde gerst). In de praktijk fungeerden de winkels als een soort buurtsupers. Het aanbod van Joodse en christelijke winkeliers overlapte grotendeels, maar er waren subtiele verschillen. Zo verkocht een gereformeerde grutter rond 1718 meel, erwten, boontjes, haver, gort en rijst. De Joodse Simon Levi de Jong, naast de Poort van Marken-gang, had in 1733 eenzelfde aanbod, maar ook versgemalen koffie van Surinaamse bonen, olijf- en raapolie, anijs, azijn, grauwe erwten en kaasjes. Om zijn gezin van vijf kinderen, vrouw en dienstbode te kunnen onderhouden, kluste Levi de Jong bij als kornalijnslijper. Het winkel-aanbod van de gereformeerde weduwe Hofman-Oordenbag bestond in 1778 uit grutten, anijs, stroop, olie en zout. Saillant is haar koperen sabbatlamp in het voorhuis, mogelijk bestemd om haar joodse klanten zich thuis te laten voelen of slechts als praktische verlichtingsmethode.⁴⁵

Op de hoek van de Hartogsgang, in Huis De Vijf Gerstebroden, zat vanaf 1781 een katholieke kruidenier. Van een winkelvoorraad was weinig meer over toen zijn weduwe failliede in 1799: een zak zout, een oliebak met zestig mengsel olie, een boterstelling met daarin vaten met zestig pond boter, meel en gort, twintig pond kaarsen en bijbehorende gereedschappen en een toonbank. De winkelinventaris en het pand kwamen op een executieveiling in handen van een katholieke Duitser uit Gescher in het prinsbisdom Munster.⁴⁶

VERPAUPERING

De vroegste concrete demografische cijfers komen van de volkstelling van 1795, gehouden ten behoeve van de eerste parlementsverkiezingen. Marken viel toen gelijk met het District 26. In de vier woonblokken met hun talrijke gangen woonden 3.958 Joden, voornamelijk Asjkenaziem. Inclusief 577 christelijke buurbewoners lag de gehele populatie van het eiland op 4.535 mensen. Mogelijk zagen de volkstellers ‘enkele mensen, kinders vooral, over het hoofd’, doordat de huizen tot de vliering aan toe bewoond waren. Uitgaande van het opgegeven inwonertal lag de woonbezetting onder de Joden (11,8 personen per huis) op

Marken lager dan op Vlooienburg, waar gemiddeld 19,5 personen één pand bewoonden. Maar alsnog lag het stukken hoger dan bij hun christelijke burens (6,4). Verhoudingsgewijs woonde er een hoger percentage Joden op Marken dan op Vlooienburg, waar een vijfde van de eilandbewoners niet-Joods was.⁴⁷

De verslechterde economie in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) raakte de toch al armlastige bewoners van Marken zwaar. In 1799 was het totaalaandeel beelden onder de Sefardiem gestegen tot 55 procent (1.530 op een totaal van 2.800), terwijl van de Asjkenaziem zelfs 85 procent (17.350 op 20.304) op enigerlei wijze charitatieve ondersteuning genoot. Naast de vaak summiere uitkering scharrelde iedereen een inkomen bijeen met bijbaantjes en hosselen. Zo handelde elf procent van de behoeftige Asjkenazische mannen in 1809 in lompen of tweedehandskleren, als oudkleerkoper. Twee procent werkte als kleermaker, een ambacht waarvoor de gildebepering was opgeheven. Vier procent verkocht een breed scala aan tweedehands goederen. Een groot deel zocht in de provincie (de *mediene*) een beter bestaan: het aantal Joodse inwoners slonk daardoor met ongeveer 6.000, tot 17.706 in 1815. De achterblijvers bleven noodgedwongen wonen in de arme buurten zoals Marken, dat nu helemaal was volgebouwd met gangwoningen (afb. 8).⁴⁸

Volgens het Huurderskohier van 1805 telde het eiland toen 730 hoofdbewoners, 286 huizen en bijna 400 kamers. Met een gemiddelde gezinsgrootte van vier personen zou dat neerkomen op bijna 3.000 bewoners. Toch was er ook leegstand: ruim tachtig percelen waren onbewoond, mogelijk omdat de verwaarloosde panden waren ingestort. Zo was in de Schiemansgang slechts één kamertje bewoond. Gemiddeld lag de jaarhuur van zo'n vertrek in een gangwoning op 15 gulden, een huisje of verdieping deed 20 gulden. Ter vergelijking: de gemiddelde jaarhuur in de omvangrijkere burgerwijk 15 lag tussen de 50 en 99 gulden en voor geheel Amsterdam op 141 gulden. De gangbewoners van Marken behoorden in 1805 dus tot de absolute onderklasse van de stad. Om de gangbewoners op basis van het huurderskohier uit 1805 op de kaart te zetten en de huurwaarden per huis te kunnen vergelijken, ontbreekt contemporaine topografische informatie. Wel bestaat het kadastrale minuutplan van 1832 met de daarbij behorende bewonersinformatie. Juist voor een buurt als Marken, waar in het begin van de negentiende eeuw veel woningen zijn opgedeeld of gesloopt, is deze kaart minder goed bruikbaar om een directe koppeling te kunnen maken tussen het huurderkohier

► 8. De intensieve verbouwingen van de gangwoningen is goed te zien aan dit huis in de Uitgeestergang, getekend in de periode 1800-1825 door Johannes Hendrik Knoop (Stadsarchief Amsterdam, 010097015020)

van 1805 en de topografie van 1832. Voor de panden aan de straat kon daarbij grotendeels worden gebruikgemaakt van het Omnummerregister van het Stadsarchief. Op basis van de opgegraven gebouwen kan de situatie van 1805 voor een deel van het eiland alsnog worden gereconstrueerd (afb. 9).⁴⁹

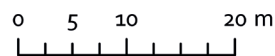
Het aantal niet-Joden op Marken was in 1805 met acht procent (zestig hoofdbewoners) uiterst gering. Onder hen waren een lutherse broodbakker en herber-

gier, een gereformeerde komenijshouder en houtkoper en een katholieke koopman. Aan de hand van een alimentatielijst uit 1809 is een aantal beroepen van de Joodse bewoners achterhaald. Hierop stonden vijf kruiers, vier oudkleerkopers, drie koffiewinkeliers, een stijfselverkoper, aardewerkverkoper, 'augurkjesman' (zuurventer), een vellenkoper en een hoogbejaarde visverkoper. Het inkwartieringsregister van 1811 bevestigt die beroepsstructuur. Het bevat alleen de

Kohier 1805 - Huur per huishouden in guldens

- 10 - 18 ● 26 - 40 ● 70 - 175
- 18 - 26 ● 40 - 70

9. De huurwaarde in guldens per huishouden, op basis van het huurderskohier van 1805 met als onderlegger de bovenstaande reconstructie van de verkaveling rond dat jaar. Voor de nummering van de steegwoningen werd het huurderskohier aangehouden, met het uitgangspunt dat een verpondingsnummer een apart perceel vertegenwoordigde. Voor de in 1832 verdwenen woningen (zwarte omlijning met oranje invulling op de kaart) waarvoor archeologische gegevens ontbraken, zijn deze gereconstrueerd op basis van de gemiddelde omvang van de omliggende gangwoningen. Bij de Liefdegang was de koppeling van gegevens onmogelijk, zodat hier de gemiddelde huurwaarde is verbeeld (kaart: Thijs Terhorst, BMA. Kadastrale kaart 1811-1832: Minuutplan Amsterdam, Noord-Holland, sectie H, blad 01, RCE, MIN07005H01)

10. De Vlielandergang, in 1899 gefotografeerd door C.J. Schmidt met geheel rechts de opgegraven gangwoning Valkenburgerstraat 114, waar een kelder was volgestort met de skeletdelen van katten en konijnen (Stadsarchief Amsterdam, ANWR00053000001)

11. Een woning aan de Vlielandergang (Valkenburgerstraat 114) met haard (1) en een verdiepte kelder (2) die in de tweede helft van de negentiende eeuw was volgestort met een pakket grond en afval, waaronder het dierlijk skeletmateriaal van minimaal 40 katten (3) (foto's Ranjith Jayasena, BMA)

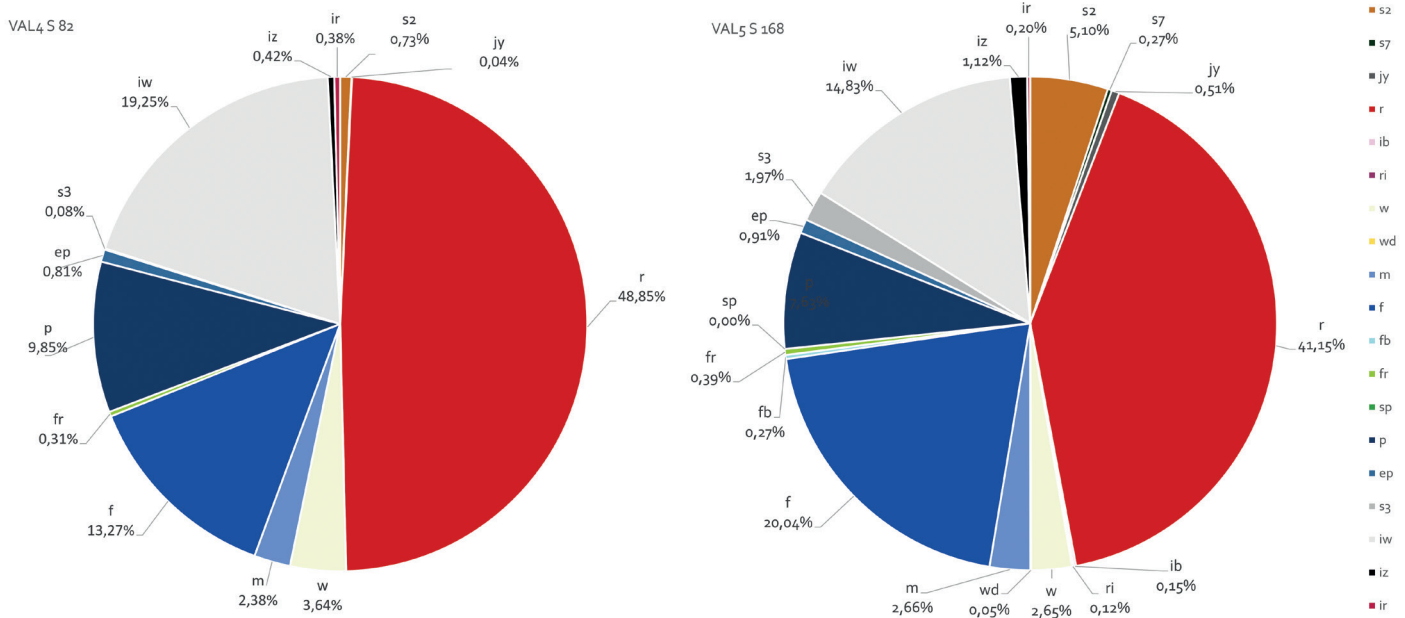
wat ruimer behuisden, zonder de gangbewoners. Onder de 150 hoofdbewoners zijn twaalf kruiers, twaalf komeijshouders, acht voddemannen, zeven bakkers, vijf oudkleerkopers, drie melkwinkeliers en een visbakster.⁵⁰

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de kelder van een steegwoning in de Vlielandergang (Valkenburgerstraat 114) volgestort met het industriële afval van een bontwerker (afb. 10 en 11). Dit bevatte de skeletresten van maar liefst 40 huiskatten en 46 konijnen of hazen.⁵¹ In Amsterdam bestond indertijd een levendige handel in konijnen- en kattenvont en

trokken konijnenharensnijders en vellemannen langs de huizen om konijnen-, hazen- en kattenvellen te kopen. Dit gebeurde ook op stadseiland Marken, getuige de vermelding van Abraham David Konijn in de Regenbooggang in 1805.⁵²

MATERIËLE CULTUUR

Geschreven bronnen en archeologische informatie van de opgravingen aan de Valkenburgerstraat maken het mogelijk om gerichte vragen te stellen over de wijze waarop de bewoners hun sporen nalieten in materiële cultuur. Bij de interpretatie van de resten van Joodse

12. De keramiekvondsten uit de afvalkuil in de Oude Biksteengang (VAL4 s 82, links) en de waterdump bij de Schiemansgang (VAL5 s 168, rechts). De bakselverhoudingen zijn gekwantificeerd naar Estimated Vessel Equivalents (EVE), het randpercentage dat als equivalent van een bepaalde fractie van een object wordt beschouwd (s 168, EVE = 432,37 en s 82 EVE = 130,4). De keramieksoorten zijn steengoed met oppervlaktebehandeling (s2), Aziatisch steengoed (s7), jydepot aardewerk (jy), roodbakend aardewerk (r), Iberisch aardewerk (ib), witbakend aardewerk (w), witbakend aardewerk uit Duitsland (wd), roodbakend aardewerk uit Italië (ri), Nederlandse majolica (m), Spaanse majolica (sp), Nederlandse faience (f), Nederlandse faience biscuit (fb), Franse faience (fr), Chinees porselein (p), Europees porselein (ep), industrieel steengoed (s3), industrieel wit aardewerk (iw), industrieel zwart aardewerk (iz), industrieel rood aardewerk (ir)

huishoudens is de vraag waarin het Joodse leven zich precies uitte. Zo blijkt uit boedelinventarissen van de Sefardische gemeente dat Portugese Joden zich in de zeventiende achttiende eeuw met hun meubilair, kleding en gebruiksvoorwerpen eerder identificeerden met hun Iberische dan Joodse achtergrond. Archeologische gegevens van beerputten op Vlooienburg ondersteunen dit beeld.⁵³

Joodse voorwerpen in huishoudens waren vaak uitsluitend van ceremoniële aard, zoals een sabbatlamp, chanoekakandelaar of gebedsrollen, die in de privé-omgeving van de achterkamer waren te vinden.⁵⁴ In het archeologische beeld zien we dat een duidelijke joodse signatuur altijd is gerelateerd aan de bereiding en consumptie van voedsel, aan voorwerpen die werden gebruikt bij bepaalde feestdagen of aan de voedselresten zelf. Zoals een achttiende-eeuws bord van Delfts aardewerk uit een beerput van Vlooienburg, dat blijkens de Hebreeuwse tekst diende voor gebruik bij Pesach.⁵⁵ Andere archeologische indicatoren voor Joodse of niet-Joodse huishoudens zijn gerelateerd aan de voeding zelf. De spijswetten schreven namelijk de diersoorten voor die voor consumptie geschikt waren (herkauwers met gespleten hoeven en een aantal vogelsoorten zoals kip), evenals de geoorloofde (koosjere) wijze van slacht en bereiding. Gevogelte werd voorzien van een koosjerloodje, een waarmerk van een koosjere slacht, aangebracht door de rituele

slachter (sjocheet). Vleeskopers betaalden een meerprijs voor het vlees in de officiële vleeshallen en van de inkomsten bekostigde de gemeente een groot deel van de armenzorg. Om die reden waren de koosjerloodjes voorzien van een vermelding van de Asjkenazische of Sefardische gemeente. In aanvulling hierop waren er ook ambulante slachters die geen belasting afdroegen en daardoor hun vlees goedkoper aan de man konden brengen, zoals de illegale slachter in de Klokkestellersgang. Archeologisch onderzoek in de Valkenburgerstraat heeft verschillende 'apocriefe' koosjerloodjes opgeleverd, die zij mogelijk aan het vlees vasthechten.⁵⁶

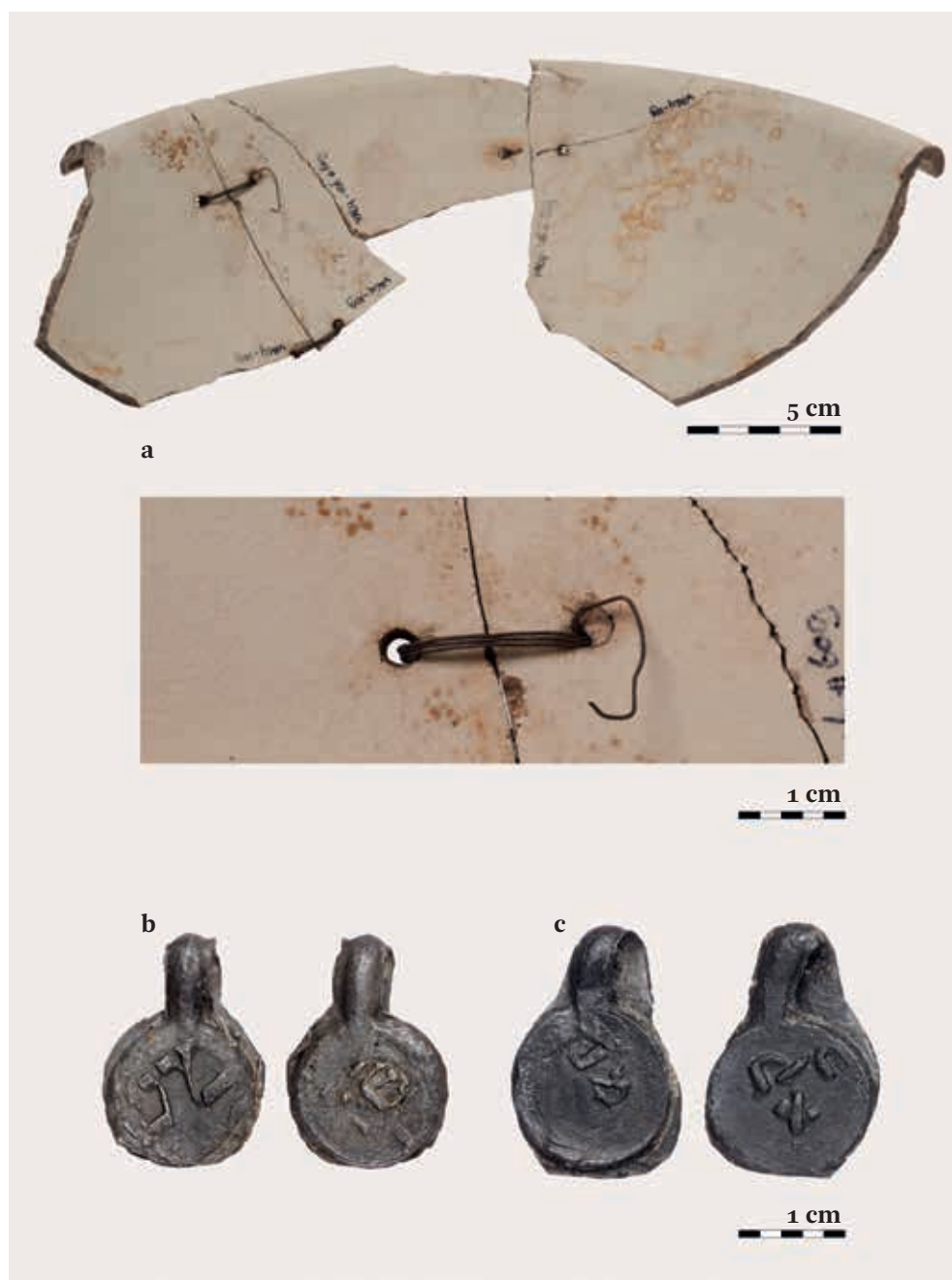
Twee specifieke vondstcomplexen geven inzicht in de materiële cultuur van Joodse gangbewoners. Het gaat om een afvalput in de Oude Biksteengang uit 1800-1820 en een afvalstort in de Uilenburgergracht tussen de Muidergang en de Schiemansgang uit de periode 1675-1800 (afb. 6). In de Oude Biksteengang waren in 1805 alle huishoudens van Asjkenazische origine. Gezinnen met mannelijke kostwinners bestonden gemiddeld uit 4,3 personen; vrouwelijke kostwinners vormden vaak eenpersoonshuishoudens.⁵⁷ Het aantal bewoners van de Oude Biksteengang dat in 1805 toegang had tot de afvalput kan zo worden geschat op ongeveer 43, op basis van tien huishoudens met een man als gezinshoofd en twee vrouwen. In dezelfde tijd hadden zo'n zeventig bewoners van de

woningen aan de Muidergang en de Schiemansgang toegang de vuilstortplaats in de gracht.⁵⁸

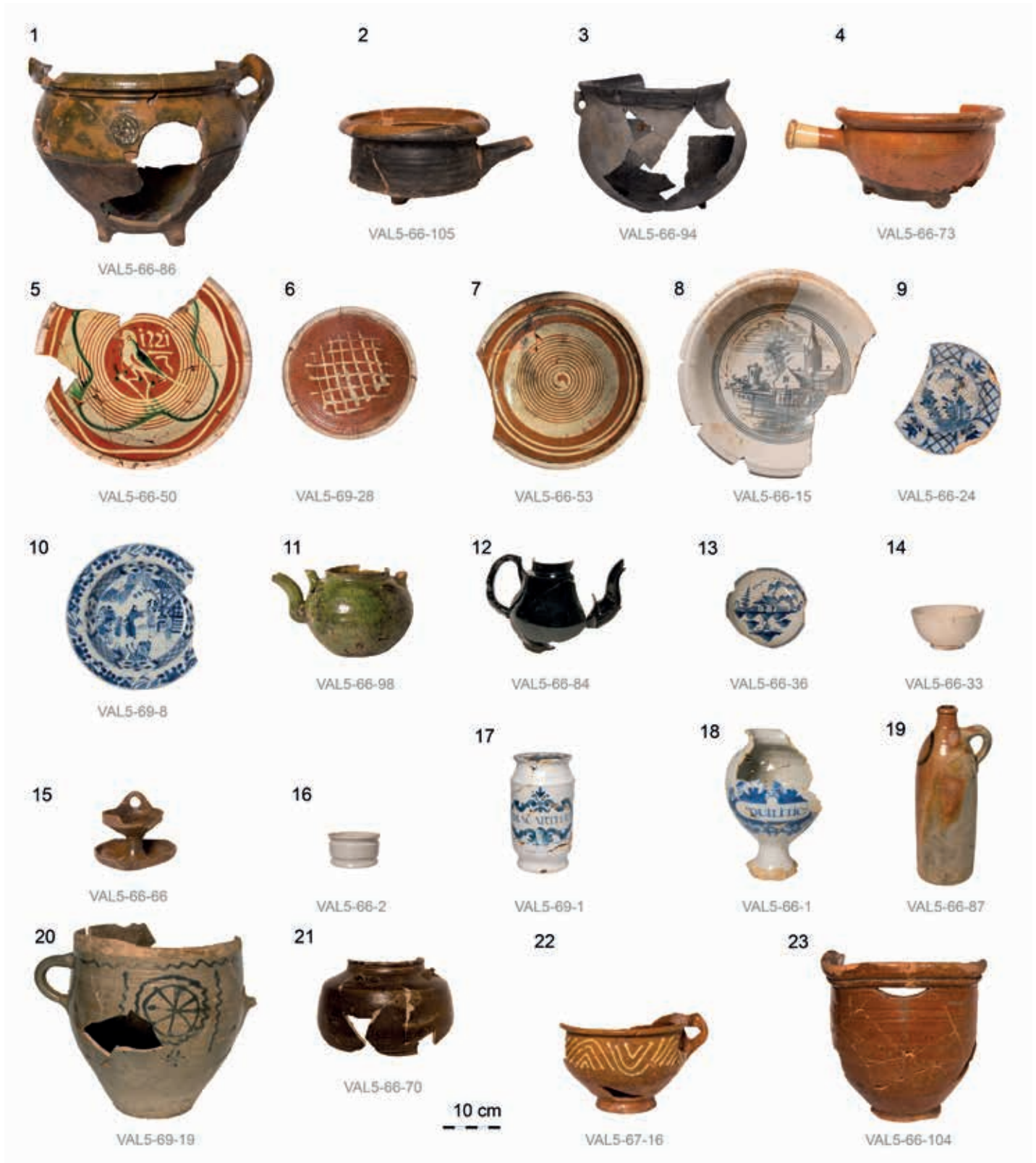
De afvalput in de Oude Biksteengang was begin negentiende eeuw gevuld met een grote verscheidenheid aan keramiekscherven, koosjerloodjes, bot- en visresten. Deze informatiebronnen schetsen een beeld van het dagelijks leven en de voeding van de gangbewoners. Zij gebruikten soorten keramiek die in het Amsterdam van rond 1800 wijdverspreid waren, met kook- en eetgerei van roodbakkerd aardewerk, drinkgerei en voorraadkannen van steengoed uit het Duitse Westerwald en tafelgerei van Chinees porselein, Nederlandse faïence en Engels industrieel aardewerk (afb. 12, links). Op het eerste gezicht niet opzienbarend, maar wel opvallend zijn de sporen van sterke

slijtage van kookpotten en borden en een geïmproviseerd gerepareerde kom van Engelse creamware (afb. 13, boven). Zulk herstel werd meestal alleen gedaan bij kostbaardere porseleinen voorwerpen, die men ondanks een breuk wilde bewaren. Deze gebruikssporen wijzen op een lang en intensief gebruik, een teken van geringe financiële middelen van de gebruikers en hiermee een indicator van armoede.⁵⁹

De Joods-religieuze achtergrond van de gangbewoners kwam niet tot uitdrukking in de materiële cultuur: specifieke ceremoniële objecten ontbraken. Wel waren er twee koosjerloodjes, uitgegeven door de Asjkenazische gemeente (afb. 13, onder).⁶⁰ Dierlijke resten wijzen verder op koosjere voeding van rund, schaap, geit en kip, met slechts enkele voorbeelden

13. Materiële cultuur van arme joodse huishoudens aan de Oude Biksteengang, ca. 1800: a] een kom van Engels industrieel aardewerk (creamware) die is gerepareerd (gekramd) met ijzerdraad (VAL4-106-609); b] en c] koosjerloodjes van de Hoogduitse gemeente (VAL4-106-15, VAL4-106-16) (foto's Ron Tousain [boven], Harold Strak [onder], BMA)

14. De verscheidenheid aan keramiekvondsten uit de waterdamp tussen de Muidergang en de Schiemansgang (VAL5 s 168): kookgerei van roodbakkerd aardewerk uit Bergen op Zoom, een grijsbakkerd jydepot uit Denemarken (3), een bakpan en borden uit het Nederrijn gebied (4-7), borden van Nederlandse majolica (8) en faience (9) en Chinees porselein (10), theepotten van witbakkerd aardewerk (11) en industrieel zwart aardewerk (12), een schotel en kop van industrieel wit aardewerk uit

Engeland (13 en 14), een olielamp van roodbakkerd aardewerk (15), een zalfpot van faience (16) en een zalfpot en siroopkan die blijkens de opschriften mogelijk afkomstig waren uit een drogisterij of apotheek (17 en 18), een mineraalwaterfles van steengoed uit het Duitse Rijnland (19), een voorraadpot van steengoed uit Vreden-Stadtlohn (20), een Aziatische martavaan (21), een pispot van roodbakkerd aardewerk uit Friesland (22) en een privaattemmer uit West-Brabant (23) (foto's Ron Tousain, BMA)

van de niet-koosjere soorten varken en konijn, hoewel van die laatste ook alleen het bont kan zijn gebruikt. Van de runderbotten waren vooral de poten vertegenwoordigd, destijds het goedkoopste vlees, en deze waren in kleine stukken gehakt om er bouillon van te kunnen koken of om het vet eruit te gebruiken voor bijvoorbeeld het koken van lijm of het maken van kaarsen. De vissen die op het menu stonden, behoorden tot de goedkope soorten schelvis en platvis. De Jodenvismarkt was aan de Houtgracht (nu Waterlooplein) en rond 1750 woonde er een viskoper in de Oude Biksteengang. In 1811 telde Marken blijkens het Inkwartieringsregister ten minste twee viskopers.⁶¹

Aan de waterzijde van een beschoeiing tussen de woningen aan de Muidergang en de Schiemansgang werd in de periode 1675-1800 een grote hoeveelheid huishoudelijk afval in het water gestort (afb. 12, rechts).⁶² Dit bestond uit keramiek, halffabricaten en eindproducten van been en hout, metaal en dierlijke resten. De grote compleetheid van de keramiekvondsten duidt op een primaire depositie, een dump van de bewoners van de genoemde twee gangen (afb. 14). Duidelijk is dat het geen eenmalige stort betrof, maar een geleidelijk proces met een nadruk in de tweede helft van de achttiende eeuw. Net zoals bij de afvalkuil in de Oude Biksteengang zien we in de waterdump alledaagse gebruiksvoorwerpen, dikwijls met een langdurige gebruiksgeschiedenis. Beperkte financiële middelen kwamen hier ook tot uitdrukking in de keuze van het roodbakkende tafelgerei, grotendeels borden en schotels uit het Nederrijngebied. In de achttiende en vroege negentiende eeuw behoorde dit aardewerk tot het goedkoopste op de Nederlandse markt.⁶³ Het overige roodbakkend aardewerk was afkomstig uit Bergen op Zoom, in die tijd grootleverancier van kookgerei voor westelijk Nederland, en uit Friesland. Eveneens uit Friesland afkomstig waren kommen van tin-glazuuraardewerk (faïence).

Het vondstcomplex bij de Muidergang bevatte ook voorwerpen die duidelijk een eerder gebruik hadden gekend voordat ze in de gangwoningen terecht kwamen. Zoals een faïence zalfpot en siroopkan die blijkens de opschriften voor gebruik in een drogist waren, een grote schaal van Chinees porselein en een aantal porseleinen fluitjes. De afvaldump bevatte ten slotte jydepotten uit Denemarken, goedkoop aardewerk meegenomen door schippers in het Oostzeegebied, en Aziatische steengoed martavanen die met VOC-schepen waren meegekomen en dienden als verpakkingsmateriaal. Naast keramiek bevatte het afval vondsten van metaal en organisch materiaal zoals kledingresten, evenals een kleine groep van speelgoed, elementen van spellen en eenvoudige sierraden.⁶⁴ Ten slotte waren er ook hier koosjerloodjes en een amulet, als tastbare herinneringen aan de joodse religiositeit van de gangbewoners.⁶⁵

De archeologische vondsten brengen ons dichterbij de oorspronkelijke Joodse gangbewoners op Marken rond 1800. In de latere negentiende eeuw verspreidden Joodse Amsterdammers zich meer over de stad. Hierdoor was het aantal bewoners op Marken in 1873 weliswaar met 15 procent afgenomen, maar de woonomstandigheden bleven schrijnend. Oude pakhuizen werden verbouwd tot 'mensenpakhuizen' met piepkleine, onhygiënische en bedompte eenkamerwoningen. In 1901 verscheen een schrikbarend rapport over de woonsituatie (afb. 1). De Markengracht werd vanwege zijn smerigheid 'de moordenaar' genoemd, met drijvende menselijke uitwerpselen en ratten zo groot als katten. In de jaren 1927-1930 volgde sanering van Marken, waarbij de bebouwing aan de oostzijde van de Valkenburgerstraat geheel werd gesloopt en de straat verbreed tot 25 meter. Bij aanvang van de Duitse bezetting woonden in de resterende panden nog 514 Joden en waren er 21 Joodse bedrijven gevestigd. De meesten van hen zijn vermoord in de vernietigingskampen: het Digitaal Joods Monument telt 491 slachtoffers in de Valkenburgerstraat.⁶⁶

CONCLUSIES

De historische en archeologische informatie over Marken stemt voor het overgrote deel overeen, maar vult elkaar ook op een aantal punten aan. Hiermee kan de geschiedenis van het stadseiland op drie niveaus worden beschouwd: de topografie, de opgegraven structuren en de bewoners.

Topografische informatie gaat over de ontwikkeling van weiland naar eiland, de verschuivende oeverlijnen en de verkaveling van de stegen. De kaarten van de particuliere landwinning in de Uilenburgergracht zijn momentopnamen, ijkpunten voor de situatie in 1659 en 1700. Wat er in die tussenliggende vier decennia is gebeurd, hoe het proces per perceel op initiatief van individuele grondeigenaren in de tijd plaatsvond en wanneer de stegen werden aangelegd en bebouwd, komt juist naar voren uit de archeologische resten. De verpondingskohieren uit de archieven geven een beeld van de aantallen huizen en de eigenaren en bewoners en hun welstand op het moment van een belastingaanslag. Door deze historische informatie te combineren met cartografische en archeologische gegevens, bleek het mogelijk om een reconstructie te maken van de sociaaleconomische en topografische situatie van Marken in 1805.

De technische uitvoering van de aanleg van het eiland en de inrichting van de diverse werfkavels kan in detail worden gereconstrueerd op basis van de opgegraven grondpakketten, beschoeiingsconstructies en scheepshellingen. Zo konden de diverse technieken en materialen die door de individuele gebruikers van de percelen werden ingezet voor hun perceeluitbreidingen in detail zichtbaar worden gemaakt. Deze verdie-

ping geldt ook voor de gangwoningen. De informatie uit de overdrachtsakten en de lijnen op de kaart geven weinig informatie over hoe deze woningen eruitzagen. In enkele gevallen gunnen boedelinventarissen ons weliswaar tot op zekere hoogte een blik achter de voordeur, maar om echt een beeld te krijgen van deze gangen zijn we aangewezen op een spaarzame prent of foto. De opgegraven resten van de huizen geven gedetailleerde informatie over de omvang van de woningen, de bouwwijze, de inrichting en het gebruik, waarbij vooral de opsplitsing van de woningen in steeds kleinere eenheden en de verkrotting helder naar voren komen. Hieruit blijkt dat de in de jaren 1930 gesloopte krotwoningen meestal waren voortgekomen uit de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse bebouwing van het werfeiland. Daarnaast werpen de opgegraven waterputten en waterkelders en afvaldeposities licht op de watervoorziening en afvalverwerking. Zo bleek dat beerputten, de in de stad gangbaarste sanitaire voorziening en afvalbak, op stadseiland Marken ontbraken. Afval werd weggeworpen in een kuil aan het einde van een gang, zoals in de Oude Biksteengang, of in de gracht gegooid, zoals bij de Schiemansgang. De aanleg van waterkelders verschilde per steeg en was waarschijnlijk afhankelijk van het initiatief van de eigenaren.

Het historisch onderzoek geeft behalve namen, culturele achtergronden, nering en welstand ook bijzondere inkijkjes in het dagelijkse leven van de bewoners van de Valkenburgerstraten de achterliggende gangen. Wat er bij de gangbewoners zoal aan gebruiksvoorwerpen te vinden was en wat ze aten, komen we te weten aan de hand van het huishoudelijke afval uit een afvalkuil en een stort in de Uilenburgergracht. Dat de gebruikers overwegend arm waren, blijkt uit het historisch onderzoek, maar wat opvalt is dat de vondsten niet wezenlijk verschilden van die van een

brede groep Amsterdamse huishoudens in de achttiende en negentiende eeuw. Het aflezen van armoede ligt genuanceerder en is vaak een optelsom van aanwijzingen: goedkopere soorten aardewerk, sporen van langdurig en intensief gebruik van objecten en boedelbeschrijvingen met ‘gebroken porselein’, zoals in het huis van Bles. Daarnaast golden de opgegraven resten van vlees en vis indertijd als de goedkoopste soorten.

De Joodse achtergronden van de bewoners blijken niet uit de aardewerken huisraad, maar wel uit de etensresten en de bijbehorende koosjerloodjes. Specifieke ceremoniële objecten ontbreken, behoudens één amulet. Historische bronnen geven dan weer blijk van het Joods-religieuze leven op Marken, te beginnen rond 1650. De ceremoniële sabbatlamp verschijnt bijvoorbeeld in opgetekende boedelinventarissen en hing zelfs aan het plafond van een gereformeerde kruideniersweduwe. Archiefbronnen werpen ook licht op de omstandigheden waaronder de Joodse en (voor een geringer deel) niet-Joodse bewoners leefden: van de welgestelde scheepmakers en al dan niet geslaagde middenstanders tot de armoedigste kruiers en tabaksspinneren. Ondanks incidentele burenruzies vormden zij een harmonieuze samenleving, die door stadsvernieuwing werd verplaatst en uiteindelijk door de Jodenvervolgving van de aardbodem is verdwenen. Des te waardevoller is het dat een kritische interpretatie van de veelzijdige historische en materiële bronnen de mogelijkheid biedt om dicht bij het leven van de oorspronkelijke buurtbewoners te komen.

Hiermee hebben we het bestaande beeld van het eiland, grotendeels gekleurd door de laatste fase van verpaupering, kunnen bijstellen en aanvullen met gedetailleerde informatie over drie eeuwen wonen en werken in een thans verdwenen buurt van Amsterdam (afb. 15).

NOTEN

- 1 J. Gawronski en R. Jayasena, *Het eiland Marken in Amsterdam. Veranderingen in de stad 1592-1930. Archeologische Opgraving Valkenburgerstraat 130-146 Amsterdam (2011-2012)*, (Amsterdamse Archeologische Rapporten [hierna AAR]; 90), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2016; R. Jayasena, T. Terhorst en J. Maas, *Gangen, woningen en landwinning aan de oever van de Uilenburgergracht. Archeologische Opgraving Valkenburgerstraat 72-106, Amsterdam (2016)*, (AAR; 112), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020. Daarnaast is de oeverzone tussen Valkenburgerstraat en Uilenburgergracht opgegraven op Valkenburgerstraat 20-50, 204-208 en 14-16, zie J. Veerkamp, *Brood en IJzer. Archeologische*

Opgraving Valkenburgerstraat 186-208, Amsterdam (2001, 2003 en 2004), (AAR; 120), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020 en J. Veerkamp, *In de Uilenburgergracht. Archeologische Begeleiding Valkenburgerstraat 14-16, Amsterdam (2016)*, (AAR; 113), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020.

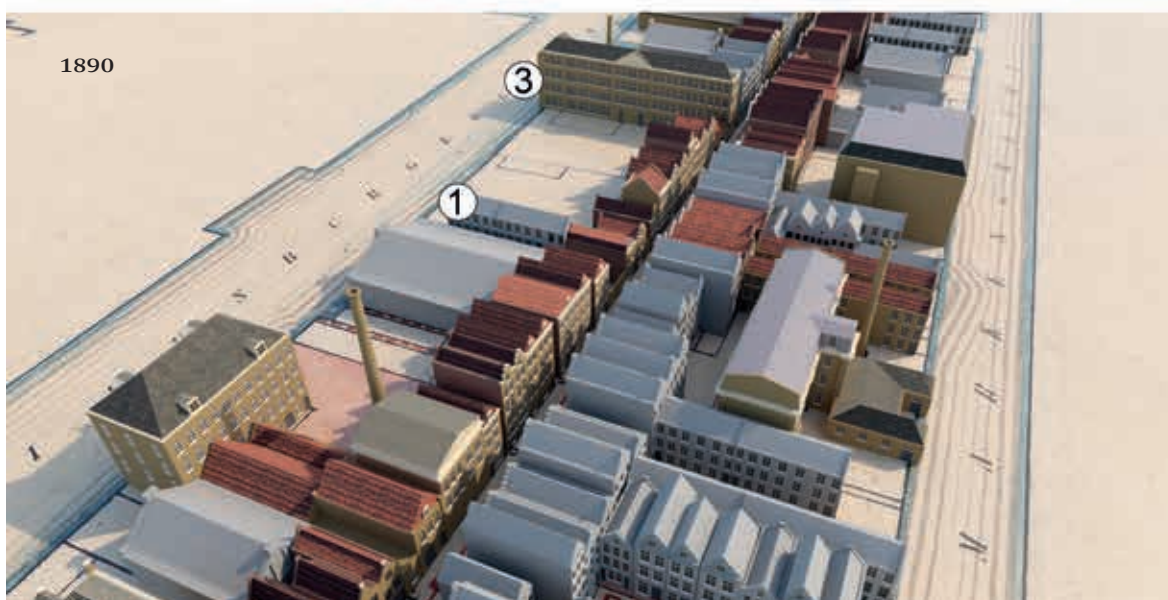
- 2 Onze dank gaat uit naar Thijs Terhorst en Jørgen Veerkamp (Bureau Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam) voor het becommentariëren van eerdere versies van dit artikel en de twee anonieme peer reviewers voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.
- 3 Over de wijze waarop historische en archeologische bronnen zich tot elkaar verhouden, is meer te vinden in:

A. Carmiggelt, ‘Over de zin en onzin van postmiddeleeuwse archeologie’, *Westerheem* 55 (2006) 6, 312-325, en voor de Amsterdamse situatie: A. Carmiggelt e.a., ‘Mapping Three Towns in Four Reference Years. The Dynamics of Late Medieval Urban Development Seen from an Archaeological perspective’, in: R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze (red.), *The Rise of Cities Revisited. Reflections on Adriaan Verhulst’s Vision of Urban Genesis and Development in the Medieval Low Countries*, Turnhout 2024, 103-134, hier 106-107.

- 4 Oudeschans op Uilenburg: R. Jayasena en E. Schmitz, ‘Van weiland in het veen tot stedelijke kade. Oudeschans 5, 7, 9 en 11 interdisciplinair belicht’, *Jaarboek Amstelodamum* 104 (2012),

15. Visualisatie van de ontwikkeling van de bebouwing tussen de Valkenburgerstraat en de Uilenburgergracht gebaseerd op historische kaarten, gezien naar het noordoosten in de situatie van 1625, 1680 en 1890 met 1. de Hartogs-/Hartjesgang, 2. de Liefdegang en 3. de diamantslijperij uit 1887 waarvoor de bebouwing aan de Liefdegang moest wijken (Tijm Lanjouw, 4D Research Lab, UvA)

- 115-141; Vlooienburg: K. van Kempen en H. Berg (red.), *Waterlooplein. De buurt binnenstebuiten*, Zutphen 2020; M. Stolk, *The archaeology of Vlooienburg. Materiality and daily life in multicultural Amsterdam, 1600-1800*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2022; M. Hell, *Verloren wereld in de Amstelbocht. Leven op Vlooienburg 1600-1815*, Zutphen 2024.
- 5 Voor de Tweede Uitleg, zie C.P. Burger, 'Amsterdam in het einde der zestiende eeuw. Studie bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597', *Jaarboek Amstelodamum* 16 (1918), 1-101; W.H.M. de Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche haven', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), 23-111, hier 88-92; R. Jayasena, *Graaf- en modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*, Utrecht 2020, hier 135-150. Voor de verdere inrichting van de eilanden, zie de vroedschapsresolutie d.d. 30 mei 1592: Stadsarchief Amsterdam (hierna SAA), Archief 5025 (Resoluties Vroedschap), inv.nr. 7.
 - 6 SAA, Archief 5033, Poortboeken, inv.nr. 1, fol. 109 [217], poortersinschrijving 14 mei 1592; Archief 5039, Thesaurie, inv.nr. 105, fol. 131v; W.H.M. de Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche haven', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), 23-111, hier 92, 109.
 - 7 Zie de kaart van Cornelis Danckertsz de Rij uit 1659 (SAA, stadsgedeelte 1938).
 - 8 SAA, beeldbanknrs. 010001001030, KOKA00027000001; Archief 5025, Vroedschap, inv.nr. 18, fol. 173v, 9-1-1648 (magazijn Admiraliteit); I.H. van Eeghen, 'Marken of Valkenburg: het huis Valckenburg', *Maandblad Amstelodamum* 74 (1987), 73-79; J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 218.
 - 9 SAA, beeldbanknr. UZFA0002000001; Archief 5025, Vroedschap, inv.nr. 10, fol. 6 [11], resolutie 11 oktober 1610; inv.nr. 10, fol. 9v [18], 24 januari 1611, idem fol. 10v [20], 31 januari 1611, idem fol. 44v [88], 17 januari 1612 [melioratie]; C.P. Hooft, *Memoriën en adviezen*, red. H.A.E. van Gelder, deel 2, Utrecht 1925, 367, 380, n. 1.
 - 10 SAA, Archief 366, Gilden, inv.nr. 1377, ordonnanties; W. Gijsbers en A. Hoving, 'Erven van sloopstimmerwerven in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Scheepshistorie* 26 (2019), 41-53; J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterije, gilden en regeringe*, deel 2, Amsterdam 1765, 460-461; F.G.M. Douwes, 'Scheepsbouw te Amsterdam in vroeger eeuwen', *Ons Amsterdam* 13 (1961), 34-44.
 - 11 Na opsplitsing van het werfkavel werd kort na 1649 op het latere perceel 130 een nieuwe 4 meter brede helling getimmerd.
 - 12 Eerste helling: VAL4-98 (1601) en VAL4-97 (1602), tweede helling VAL4-246 (na 1645) en VAL4-247 (na 1649); date-ring Deutsches Archäologisches Institut, dr. K-U. Heußner, 2012. VAL5-73: veldatum na 1460 [labnr. C85067], VAL5-106: veldatum 1550 (+/- wankant) [labnr. C85090], VAL5-108: veldatum ca. 1546 [labnr. C85092, KU Heußner, DAI, Berlijn, 25 mei 2016].
 - 13 Selectie uit de dataset 'Ja, ik wil – Amsterdam Marriage Banns Registers 1580-1810', doi.org/10.25397/eur.14049842.
 - 14 H.M.E.P. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum 2005, 140-158.
 - 15 Tot de standaarduitrusting van scheepsbouwers behoorden allerhande zagen voor de verwerking van boomstammen tot balken en planken, bijlen en dissels, avegaars en lepelboren en dommekrachten voor het vastzetten van houten onderdelen, zie Gijsbers en Hoving 2019 (noot 10), 'Erven', 46. Montias nrs. 884 (Gerrit Arentsz, schuitemaker), 1082 (Jan Reijnsz, sloopstimmerman).
 - 16 Deze schuitemoeder en mastenmaker bezat een huis in de Ridderstraat en een werf met huis op Marken.
 - 17 SAA, Archief 5073, Kwijtscheldingen, inv.nr. 926, fol. 167, 13 januari 1638; idem, Archief 5062, inv.nr. 43, fol. 89, 16 februari 1649; Archief 5044, Thesaurieren Extraordinaris, inv.nr. 460, fol. 165-165v; I.H. van Eeghen, 'Jan Rijcksen en Griet Jans', *Maandblad Amstelodamum* 57 (1970), 121-127.
 - 18 Jayasena en Schmitz 2012 (noot 4).
 - 19 Hij was niet de naamgever van het latere toponiem 'Valkenburg'; zie: Van Eeghen 1987 (noot 8), 77; C.C. van Valkenburg, 'Het Vlaamse schildersgeslacht Van Valckenborch', *Oud Holland* 86 (1971), 43-46, hier 43.
 - 20 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 414, p. 448, 24 december 1610 [Andries Jansz x Niesje Jans]; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 42, fol. 229v; idem, inv.nr. 471, p. 48, 6 maart 1653 (Michiel de Draper x Aagje Tomas); Archief 5033, Poortboeken, inv.nr. 2, poorterschap 7 september 1645 (Roojtjer Emmeri); Archief 5044, Verpondingskohier, inv.nr. 282, fol. 154v; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 47, fol. 84, 8 oktober 1655 (Emory); A. Carter, *The English Reformed Church in Amsterdam in the seventeenth century*, Amsterdam 1964, 208, 220.
 - 21 De inventaris bestond uit twee koperen schalen en een ijzeren weegschaal, een grote koperen doopfont, koperen bekken en (deeg)plaat, bakkersgereedschap, baktrog, tien stuks aardewerk, een builmolen en builgereedschap en zestien bakkerszakken. De brandstoffen (25 manden turf en een partijtje brandhout van spaanders) lagen droog opgeslagen op zolder. SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 682, p. 286, 7 mei 1655 (Andries Knuedt x Aaltje Volckertsz); Archief 5061, Kwijtscheldingen, inv.nr. 2171, fol. 92; 20 september 1674; idem, 5062, inv.nr. 52, fol. 178v, 25 juni 1661 (bakkerij); Archief 5072, Desolate Boedelmaker, inv.nr. 607, fol. 212-213v, 20 mei 1680 (bakker Hendrick Loij).
 - 22 Uit de faillissementsboedel van de Asjkenazische eigenaren, in 1707, bleek hun fabriek te bestaan uit vijf tabakspersen en twee spintafels. SAA, NA 5909/249, notaris J. Hoekeback 13 juli 1708; Archief 5072, Desolate Boedelmaker, inv.nr. 631, fol. 31, 17 november 1707; beeldbanknr. UZFA00037000001; J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam van het begin der 17de eeuw tot 1813*, Den Haag 1908, 130-131; H. Bontemantel, *De regeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire* (1653-1672), red. G.W. Kernkamp, deel 2, Den Haag 1897, 497.
 - 23 Over de verdere ontwikkeling van de particuliere werven: J. ter Brugge, 'Zwerfende werven. De stedelijke context van de Amsterdamse particuliere scheepswerven van de middeleeuwen tot en met de negentiende eeuw', in: H. Lettany en G. Burger (red.), *Houten scheepsbouw in de Nederlanden van de late middeleeuwen tot nu*, Zutphen 2024, 104-117. SAA, Archief 5039, Thesaurie, inv.nr. 1, fol. 181v, 13 maart 1664; idem, Register verhuuring, inv.nr. 537, p. 536; Abrahamse, *Grote uitleg*, 129, 257.
 - 24 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 465, p. 550, 13 juni 1648; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 53, fol. 235, 16 november 1663; Archief 5001, DTB Begraven, inv.nr. 1086, p. 37, begraafregistratie Oosterkerk 13 december 1687 (Jurejaen Geerlofs); Bontemantel, *Regeringe*, deel 2, 200, n. 3.
 - 25 In eerste instantie gebeurde dat door ze in tweeën te verdelen en vervolgens één van de brede kavels nogmaals op te delen zodat er drie woonkavels ontstonden. Voor de smaldeling, zie Gawronski en Jayasena 2016 (noot 1), 12.
 - 26 Deze kaart is overgeleverd in een kopie van Herbert Roemer uit 1698. SAA, stadsgedeelte 1938.
 - 27 SAA, stadsgedeelte 1939.
 - 28 Het hergebruik van hout als bouw materiaal was indertijd gebruikelijk en niet noodzakelijkwijs een teken van beperkte financiële middelen.
 - 29 SAA, NA 597, fol. 43, notaris Lamberti, attestatie 07 september 1635; T. Terhorst, *Botijas in Amsterdam. Een 17de-eeuwse aanplemping van Iberische olijf-oliekruiden in breed perspectief* (MA scriptie Universiteit van Amsterdam), 2012.
 - 30 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 26-27, 37.

- 31 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 35.
- 32 Het huis werd begin negentiende eeuw gesloopt, waarna het tot het einde van die eeuw duurde voordat er weer bebouwing verrees. Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 31-32.
- 33 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 681, p. 21, 3 november 1650 (Jacob Abrahams x Channa Isaac en Jochem Davits x Sepora Salomons); Hell 2024 (noot 4), 142-143; C. Reijnders, *Van Joodsche Natiën tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (dissertatie Universiteit Utrecht 1969), Amsterdam 1970, 71, 78, 85.
- 34 SAA, NA 2135, fol. 219, notaris N. van Born, attestatie 16 oktober 1650; Archief 376, Hervormde Kerkenraad, fol. 47, 5 oktober 1645; A.M. Vaz Dias, 'Uit het begintijdperk der Hoogduitsch-Joodsche gemeente', *De vrijdagavond. Joodsch weekblad* 8 (2 oktober 1931) 27; J.J.F.W. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*, Den Haag 1974, 21-22; Hell 2024 (noot 4), 319.
- 35 Onder het toenmalige paraplubegrip 'koopman' vielen ook eenvoudige venters en scharrelaars.
- 36 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 604, fol. 206v, 10 december 1677 (Joseph Abrahams, Blekersgang); idem, inv.nr. 633, fol. 381, 3 november 1713 (Moses ISAAC, Buisengang); D.M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, Londen/Portland/Oregon 2000, 286-287; Van Eeghen 1987 (noot 8).
- 37 Cohens stoffenhandel was in mineur geraakt nadat hij gastvrijheid had geboden aan twee onbetrouwbare Poolse Joden en op zakenreis in Limburg bruut beroofd was door Franse soldaten. SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 612, fol. 6, 20 september 1685 (Hartog van de Wilde); idem, inv.nr. 631, fol. 27, 10 november 1707; inv.nr. 709, nr. 4, 22 november 1707 (Abraham Joseph Cohen).
- 38 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 645, fol. 160, 25 mei 1728; inv.nr. 730, nr. 50, 22 juni 1728 (Salomon Isaaks Bles).
- 39 SAA, Archief 5045, inv.nr. 218, fol. 492-528; Hell 2024 (noot 4), 270-272.
- 40 SAA, Archief 5061, Schout en schepepen, inv.nr. 694, rekest nr. 77.
- 41 SAA, Archief 5028, Burgemeesters, inv.nr. 670, Liberale Gifte 1747-1752, nr. I.
- 42 SAA, NA 9752, nr. 7, notaris mr. Mathys van Son, 24 januari 1732; NA 10118, nr. 114, notaris G.T. Domis, 27 augustus 1737; NA 8069, nr. 140, notaris G. van Esterwege, 31 december 1711.
- 43 W.F.H. Oldewelt (red.), *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, deel 2, Amsterdam 1945, 102; Hell 2024 (noot 4), 185-196.
- 44 SAA, Archief 347, inv.nr. 42 [stamboek tappers en tabaksverkoopers]; H. Diedricks, *Een stad in verval, Amsterdam omstreeks 1800. Demografisch, economisch, ruimtelijk*, Amsterdam 1982, 50; H. Snel, 'Herbergen, wijn, bier en tabak. Joden in de Amsterdamse horeca in de 18de eeuw', *Misjpoje* 31 (2018) 3, 82-92.
- 45 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 636, fol. 176, 28 juni 1718 [Galman]; Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 651, fol. 188, 20 april 1733; idem, inv.nr. 735, nr. 40, 28 april 1733 (Simon Levi de Jong); idem, inv.nr. 2987 (Johanna Oordenbag); Hell 2024 (noot 4), 206-216, 258.
- 46 Net als zijn voorgangers doopte hij zijn kinderen in de nabije Mozes- en Aäronkerk. SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 744, p. 377, 26 januari 1781 (Van der Kley); idem, inv.nr. 647, p. 113, 24 oktober 1800 (Bruning); Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 6096 (Susanna ter Beek, 1799); Archief 5061, Kwijtscheldingen, inv.nr. 2180, p. 127, 10 december 1801.
- 47 J.P. Farret e.a., *Rapport over de telling van het volk van Amsterdam*, Amsterdam 1795, 6 [citaat], 15, 17.
- 48 M. van Leeuwen, 'Arme Amsterdamse joden en de strijd om hun eigen integratie aan het begin van de negentiende eeuw', in: H. Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*, Amsterdam 1996, 55-66; Reijnders 1969 (noot 33), 79, f37, n. 19.
- 49 SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15; Diederiks 1982 (noot 44), 342.
- 50 SAA, Archief 5053, Nieuw Stedelijk Bestuur, inv.nr. 895; M. Mossel, *Lijst van gealimenteerde hoogduits-joodse armen te Amsterdam in 1809*, Nederlandse Kring voor Joodse genealogie, Amsterdam 1993.
- 51 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 34-35; J. Bakker en G. Graas, '6 Vondsten: dierlijke resten', in: Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 61-62.
- 52 SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15; Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 31-32; 'Abraham David Konijn', DutchJewry, www.dutchjewry.org/genealogy/ashkenazi/18708.shtml (geraadpleegd 14 november 2025).
- 53 T. Levie Bernfeld, 'Matters Matter. Material Culture of Dutch Sephardim (1600-1750)', *Studia Rosenthaliana* 44 (2012), 191-216, hier 213; Stolk, *Archaeology of Vlooienburg*, 79-82.
- 54 Levie Bernfeld 2012 (noot 53), 201 en 207-208.
- 55 Object WLO-54-2. De Hebreeuwse, aan Exodus ontleende, tekst meldt 'zeven dagen zult gij matzes eten', gevolgd door de toevoegingen 'vlees' en 'pesach'.
- 56 A. van Helbergen, '5.1.9 Koosjere vleesloden', in: Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 58-60.
- 57 T. Levie Bernfeld, *Poverty and welfare among the Portuguese Jews in early modern Amsterdam* (dissertatie; Oxford 2012), 65 en 320, noot 29.
- 58 De twaalf gezinshoofden waren: Hartog Salomon, Ragel Salomon, Rebek[a] Isaak, Abraham Broder, Levie Balletje, David Gomperts, Aron Gansje, Marcus Meyer, Jonas Levie, Philip Moses, Levie Daniel en Isaak Levie. SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15, fol. 234-235 (Oude Biksteengang) en fol. 227 (Schiemansgang) en fol. 228 (Muidergang).
- 59 Gawronski en Jayasena 2016 (noot 1), vondstnummer VAL4-106.
- 60 VAL4-106-15 en VAL4-106-16.
- 61 Na het Emancipatiedecreet (1796) bestond er vanaf 1805 kortstondig een Joods viskopersgilde, Mazal Dagim (geluk voor de vissen). De 'vaarders' haalden met kleine vaartuigen vis van de Zuiderzee-vissersvloot in het IJ en de 'kopers' verkochten de beestjes op de Jodenvismarkt. SAA, NA 11741, nr. 92, notaris S. de Fremeri, 16 oktober 1748; Archief 5053, Nieuw Stedelijk Bestuur, inv.nr. 895; J. Bakker, *About the possibility to trace Jewish urban households by means of an ichthyo-archaeological investigation. A study on archaeological fish remains from post-medieval Amsterdam and medieval Cologne*, (MSC-scriptie Universiteit Leiden), 2014; J. Zwartz, 'Een Amsterdamsch-Joodsch vischverkoopersgild uit de 18e eeuw', in: J. Zwartz (red.), *Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Joden in Nederland*, Zutphen 1929, 247-258.
- 62 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 25, S 168, vondstnummers VAL5-66 t/m 69.
- 63 Voor een Nederrrijns bord werd in die tijd 1 stuiver betaald, tegenover 1 tot 2 stuivers voor één van lokale makelij, 3 tot 4 stuivers voor majolica, faience of Engelse keramiek, 8 stuivers voor Chinees porselein en maar liefst 40 stuivers voor een exemplaar van Europees porselein, zie J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, 'Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat', in: J.B. Kist e.a. (red.), *Van voc tot Werkspoor. Het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*, Utrecht 1986, 81-142; P. Kleij, 'Claas, Anthonia en hun rommeling. Keramiek, rijkdom en armoede in het 18de-eeuwse Zaandam', in: R. van Oosten e.a. (red.), *In kannen en kruiken. Studies over middeleeuws aardewerk en glas aangeboden aan Hemmy Clevis*, Zwolle 2021, 201-205.
- 64 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 40-48.
- 65 Van Helbergen 2020 (noot 56), 58-60. De betekenis van de Hebreeuwse letter op de Joodse amulet (VAL5-66-128) is voornog niet achterhaald. Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 52-53.
- 66 SAA, Archief 5180 Secretarie; Afdeling Publieke Werken, inv.nr. 12140 Statistisch materiaal inzake bewoners, huizen en bedrijven in de buurten C, N, O, P, Q, R, S en V1, 14 februari 1941; Reijnders 1969 (noot 33), 79-85.

DR. MAARTEN HELL is historisch onderzoeker, tekstschrijver en (eind)redacteur. In 2017 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) op De Amsterdamse herberg 1450-1800, waarvan de handelseditie werd bekroond met de Joop Witteveen-prijs. Hierna deed hij (postdoc)onderzoek naar de multi-etnische buurt Vlooienburg, waarover in 2024 *Verloren wereld in de Amstelbocht* verscheen. Hell was redacteur van het Digitaal Vrouwenlexicon en is vaste auteur voor *Geschiedenis Magazine* en *Ons Amsterdam*. Meer informatie: maartenhell.wordpress.com

DR. RANJITH JAYASENA studeerde archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) en is sinds 2005 als senior archeoloog verbonden aan Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. In 2019 promoveerde hij aan de UvA op het proefschrift *Graaf- en modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*, een eerste synthese van 65 jaar stadsarcheologie in Amsterdam (handelseditie 2020). Daarnaast is hij gastonderzoeker bij het Amsterdam Centre for Ancient Studies and Archaeology (ACASA) van de UvA.

SHIPBUILDERS, SHOPKEEPERS AND HAWKERS RESIDENTS, BUSINESSES AND MATERIAL CULTURE ON THE AMSTERDAM ISLAND OF MARKEN, 1592-1815

MAARTEN HELL AND RANJITH JAYASENA

In the early 20th century, Valkenburgerstraat was the centre of one of the poorest and most densely-populated neighbourhoods of Amsterdam's Jewish quarter, where large families lived in cramped 'alley dwellings'. In contrast, in the early 17th century the first occupants of this street on the man-made island of Marken had been wealthy shipbuilders who owned large wharf plots. This article draws on archaeological data from two sites on Valkenburgerstraat in combination with historical records, creating multiple lines of evidence illuminating life on Marken from the late 16th to the 19th century.

Marken was one of the shipbuilding islands created by the city extension of 1592. The modern lots on the northern side of Valkenburgerstraat can be traced back to the original 16th-century shipyards. After 1660, maritime activities shifted to a new maritime quarter and the island became a multi-ethnic, predominantly Jewish, residential area. The former wharf parcels were subdivided, and houses were built in the alleys connecting the main street with the water. At the same time, properties encroached on Uilenburgergracht as private land reclamation projects appropriated space from the canal.

Archival records provide the names of the occupants in Marken's alleys, as well as information about their families, religion, occupation and socio-economic position. Connecting these data to the archaeological record offers a unique opportunity to shed light on how different circumstances were reflected in the material culture of these households. Poverty was usually hidden, while material displays often claimed – or attested to – higher status. Despite

this, and what is basically a universal urban material culture for each era, the archaeological record can yield criteria for defining poverty by evaluating nuances and significant cultural markers.

The finds from two artefact assemblages on Marken reveal a variety of everyday household material culture common in the 18th and early 19th century. Poverty is reflected by the presence of relatively inexpensive ceramics, and signs of extensive use or repair of objects. Jewish ethnicity is reflected in the animal remains, which point to a predominantly kosher diet. While inventories of Jewish residents' possessions include ceremonial objects, such as Sabbath lamps, these were also found hanging in a non-Jewish grocer's shop. Marken was a not exclusively Jewish neighbourhood of low-paid transport workers, tobacco spinners, hawkers and other economically-disadvantaged people. Records reveal the presence of more affluent middle-class residents of non-Jewish backgrounds, such as grocers and innkeepers.

On Marken though, the majority were living in poverty in dwellings with the lowest rents in the city. The Valkenburgerstraat excavations documented rows of houses in which large families sometimes shared a space no bigger than 20 square metres. These could be one-room dwellings or tenements in which many rooms, floors and even basements were inserted and rented out for occupation. Built as workers' cottages in the 17th century, extensive modifications in the 18th and 19th centuries had degraded these dwellings into notorious slums by the 20th century.